

Кобан О.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3997-5740

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

LEGAL SOCIALIZATION AT THE OTHER SOCIAL SCIENCE

Соціалізація особистості є одним з основних процесів діяльності індивіда, яка триває протягом усього життя людини. Низка обставин впливають на систему соціалізації особи, становлячи предмет розгляду різних суспільних наук, як-от психологія, педагогіка, філософія, політологія і право (цей перелік не є вичерпним). Соціалізація особи з різних підходів, різних суспільних наук зводиться до засвоєння та відтворення пропущених через призму індивідуального сприйняття загальноприйнятих правил поведінки. Розглядається проблема правової соціалізації особи в системному підході відповідних соціальних галузей науки. У статті зосереджено увагу на ролі та значенні правової соціалізації на сучасному етапі розвитку юридичної науки. Варто також зазначити: чим більше соціалізована людина, тим більше вона виявляє свою здатність бути головною продуктивною силою суспільства і тим більше вона здатна розуміти довкілля, право, державу та суспільство як цілісні системи. Крім того, комплексний підхід до формування концепції соціалізації особистості в цілісній системі взаємозалежних компонентів, як-от особистість та суспільство, та визначення ролі законодавця у формуванні правил поведінки, що є відповідними елементами соціалізації в галузі права, психології та психології, системі педагогіки та філософії.

Цей підхід є основою нашого дослідження. У статті частково проведено аналогії правил поведінки, закріплених у нормі суспільних відносин, і висвітлено особливості правил поведінки, закріплених у сучасній юридичній науці, а також показано взаємодію та взаємозалежність основних підходів до формалізації норми та протиправної поведінки людини.

Ключові слова: *правова соціалізація, суспільні науки, соціалізація особистості.*

The socialization of the individual is one of the main processes of the individual, which lasts throughout a person's life. A number of circumstances affect the system of socialization of the person, these circumstances are the subject of various social sciences, such as psychology, pedagogy, philosophy, political science and law, this list is not exhaustive. The socialization of a person from different approaches, different social sciences is reduced to the assimilation and reproduction, passed through the prism of individual perception of generally accepted rules of conduct.

The problem of legal socialization of the person, in the system approach of the corresponding social branches of science is considered. The article focuses on the role and importance of legal socialization at the present stage of development of legal science. It is also worth noting that the more socialized a person is, the more he shows his ability to be the main productive force of society, the more he is able to understand the environment, law, state and society as integral systems. In addition, a comprehensive approach to the formation of the concept of socialization of the individual in a coherent system of interdependent components, such as the individual and society and defining the role of the legislator in shaping the rules of conduct that are relevant elements of socialization in law, psychology and psychology. system of pedagogy, and in the system of philosophy.

This approach is the basis of our study. This article partially draws analogies of rules of conduct enshrined in the norm of social relations and highlights the features of the rules of conduct enshrined in modern legal science, as well as shows the interaction and interdependence of basic approaches to formalizing the norm and illegal human behavior.

Key words: *legal socialization, social sciences, socialization of the individual.*

Актуальність теми. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах, демократизація всіх сфер суспільного життя та ускладнення соціальних завдань, які суспіль-

ство наразі висуває перед державою, поставили всі держави перед необхідністю небувалого досі зближення із соціумом. Скорочення дистанції «людина – держава» стало можливим завдяки

створенню об'єктивних передумов до широкої самореалізації особи в політиці і праві, ствердженню правових основ у взаємодії державної влади з громадянським суспільством. Завдяки цьому відбувається формування соціально активної особи з високим рівнем правової свідомості і правової культури та визнання права основним регулятором суспільних відносин. Перехід від вузького нормативного розуміння права як права влади до ліберального розуміння права як міри свободи визначив гуманістичний ціннісний зміст права, в якому переважають загальнолюдські цінності; право є засобом, за допомогою якого вони реалізуються. Право не обмежується роллю нормативного регулятора, а активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, державу та суспільство загалом до певних форм поведінки та до взаємодії одне з одним, викликаючи у них певні зв'язки із суспільством. Так, право забезпечує уналежнення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації. Це зумовило широкі дослідження не лише основної функції права – регулювання суспільних відносин, а й такої його специфічної функції, як правова соціалізація. Продовжується розширення напрямів дослідження, уточнюються поняття, види, функції соціалізації особи, зокрема правової, поглиблюється вивчення її механізму та інститутів. В основу таких досліджень покладено визначення соціалізації особи як складного двостороннього процесу постійної, безперервної взаємодії особи з її соціальним середовищем.

Було б не зовсім правильно і значно перебільшено стверджувати, що питання соціалізації розкрито на незначному рівні. Ця тематика постійно перебуває в полі зору філософів, соціологів, істориків, психологів, правників, політологів та культурологів. Дослідники акцентують свою увагу на сам феномен соціалізації, на його механізми реалізації, складові частини, соціальні інститути, що забезпечують цей процес, на формування правового виховання як елементу соціалізації. Окрім того, науковці досліджують проблеми соціалізації, її суперечності та пов'язані з цим колізії.

Однак сама тема настільки динамічна, що зберігає свою невизначену природу. Актуальність досліджень, що проводились наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст. зумовлена тим, що в цей період механізми традиційної соціалізації не справлялися з поставленими перед ними завданнями. У сучасному світі збільшується кількість індивідуально орієнтованих особистостей, розкривається з новою силою феномен аномії, втілюються масові деструктивні явища, продовжує свою дію девіантна поведінка в суспільстві.

Актуальність теми посилюється також у зв'язку з проблемами, з якими зіштовхнулося європейське суспільство в процесі глобалізації, наразі це неробоча атмосфера та масові

заворушення в Греції та Франції, що мають основою свого формування антропоцентричну традицію. Починаючи з періоду Стародавньої Греції, людину почали розглядати як самостійну одиницю. Для європейської культури це було досить важливою подією. Особистість у період античної філософії часто позиціонується вище суспільства і держави. Персоналізація традиції отримала свій розвиток і в період християнства, після цього в період Відродження стала формувальною системою течії гуманізму. Європейська система розвитку продовжила свій поступальний рух від індивіда до індивідуальності, що призвело до формування особистості. Однак індивідуалізм, що склався в Європейській традиції, в сучасних умовах викликає значні проблеми в державному регулюванні суспільних відносин. Багато дослідників занепокоєні тим, що сьогодні в громадян відсутнє бажання служити в армії, виконувати рутинну роботу, перебувати на низькому рівні особистісного розвитку. Усе це сприяє формуванню особистісних проблем у процесі соціалізації.

Ступінь розробки проблеми. Протягом багатьох років феномен соціалізації активно вивчався як міждисциплінарна проблема різними галузями соціально гуманітарної думки. Якщо говорити про філософському дискурсі, то взаємодія особистості і суспільства є фундаментальною проблемою соціальної філософії, аналіз якого можливий із певних дослідницьких позицій. Можна виокремити кілька теоретичних традицій, які ці дослідницькі позиції відображають. Насамперед це структуралізм із суміжною пояснювальною моделлю – структурно-функціональним аналізом. Їх представники (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, О. Конт, К. Леві-Стросс, Р. Мертон, Т. Парсонс) дають об'єктивні, надіндивідуальні пояснення суспільства, панівного над окремими індивідами. Феноменологічна традиція із суміжним відгалуженням екзистенціалізму розвивалася Е. Гуссерлем, Д. Мидом, Ч. Кулою, А. Шюцом, Е. Гоффманом, М. Хайдеггером, Ж.-П. Сартром. Її підхід протилежний структурно-функціональному, оскільки вихідна посилка – це людська суб'єктивність, світ, у якому живе конкретна людина. Поступове визнання інтерсуб'єктного характеру процесу соціалізації багато в чому стало можливим завдяки роботам дослідників інтеракціоністської орієнтації. Література з проблем соціалізації широка і різноманітна. Величезну роль у розробленні цих питань відіграли праці Ю.Н. Давидова, Л.Г. Іоніна, А.С. Кона, І.Б. Котової, А.В. Мудрик, Б.Д. Паригіна, А.В. Петровського, Е.Л. Шиянова. Ними вивчені такі питання про те, що таке соціалізація особистості, за допомогою яких механізмів реалізується процес соціалізації, чому одним з основних факторів соціалізації визнається сім'я, який вплив чинять на соціалізацію інші соціальні інститути тощо. У вітчизняній юридич-

ній науці вказану проблему або суміжні з нею аналізували Ю. Бисага, С. Бобровник, С. Бостан, І. Жаровська, М. Кельман, В. Ковальчук, М. Козюбра, В. Костецький, О. Скакун, С. Сливка, Ю. Оборотов, О. Тарабукін та ін. Незважаючи на велику увагу вчених до теорії держави і права та питань соціалізації, залишається велике коло невирішених питань.

Виклад основного матеріалу. Поняття соціалізації вперше описано в кінці 40-х – на початку 50-х рр. в роботах американських психологів і соціологів (А. Парк, Д. Доллардом, Дж. Кольман, В. Уолтер та ін.). Поняття про соціалізацію як процес повної інтеграції особистості в соціальну систему, під час якого відбувається її пристосування, склалося в американській соціології (Т. Парсонс, Р. Мертон). У традиціях цієї школи поняття «соціалізація» розкривається через термін «адаптація», який означає пристосування живого організму до умов середовища.

Соціологія розглядає процеси соціалізації в макросистемі суспільства щодо становлення, відтворення і зміни конкретної спільноти як цілісного організму. Вона досліджує їх співвідношення із соціальною структурою суспільства, політичним устроєм, системою суспільних відносин, при цьому акцент робиться на вивченні громадських і державних інститутів соціалізації. Тому вихідний момент соціологічних досліджень соціалізації полягає в аналізі тих соціальних функцій (ролей), які людина виконує. Ці ролі визначаються соціальною структурою суспільства, різними соціальними групами, в які залучений індивід.

Психологія займається вивченням соціального становлення «з точки зору особистості» (В.А. Ядов). Вона виявляє соціалізувальні функції безпосереднього оточення людини, досліджує міжособистісні відносини, внутрішньо групові та міжгрупові взаємодії і відносини. Психологія дає великий матеріал для вивчення соціалізації, досліджуючи когнітивні процеси, емоційні реакції, комунікативні якості, психосексуальний розвиток тощо на різних етапах життєвого циклу людини. Таким чином, у психології головна увага приділяється вивченню психічних процесів індивіда, формуванню особистісного, інтегруванню початку, що визначає необхідну стійкість у процесі соціального становлення [5].

Педагогіка вивчає соціалізація людини з точки зору свідомого зовнішнього впливу на соціальне становлення індивіда. Вона досліджує сутність такої форми соціалізації, як виховання, його тенденції та перспективи, визначає його принципи, зміст, форми і методи. Педагогіка виявляє виховні можливості соціального середовища, її позитивні і негативні впливи на людину, шляхи посилення перших і нівелювання, корекції останніх.

Соціалізація у філософії – це соціальний тип діяльності, який носить загальний характер,

через який розкривається соціально-діяльнісна сутність людини і відбувається формування особистості. Філософію цікавить питання про те, як у міжіндивідуальній кооперації за допомогою цілеспрямованих і стихійних взаємовпливів з'являється специфічний суб'єкт реальних відносин із соціальним середовищем – особистість. Вона вивчає, чи не піддаються наочному опису (не зафіксованим емпірично) поза- і надіндивідуальних форм, зв'язки і відносини, які опосередковують соціальне становлення особистості.

У своєму становленні і розвитку соціалізація проходить кілька стадій. Вона виявляється спочатку в стихійній діяльності з підготовки нового покоління до життя в співтоваристві. Ця підготовка здійснюється шляхом передання зразків дій і моделей діяльності в безпосередній праці і спільному колективному проживанні як способі спільної комунікації різних поколінь із метою забезпечення загальнозначущого результату. У взаємодії з дорослими діти освоюють не тільки трудові та комунікаційні навички, а й статусно-рольові позиції [4].

В освоєнні трудових і життєвих функцій процес увінчується повною адаптацією людини до такої діяльності, виробленням навички самостійного його здійснення, придбанням повноти суб'єктної позиції і відповідальності за результат у цьому фрагменті колективної діяльності. Це, з одного боку, пов'язаний комплекс знань і умінь щодо того, як зробити діяльність від початку до кінця, якими засобами забезпечити її ефективність, з іншого – розуміння того, навіщо, в яких випадках це необхідно, як це впливає на життя колективу, тобто якою є міра участі індивіда в спільному житті і яка загальна вартість цієї діяльності.

У політичному аспекті соціалізація також має свій вияв і розглядається як «процес розвитку, під час якого діти і підлітки сприймають ідеї, політичну позицію і поведінку, типові для цієї спільноти». Тобто політична соціалізація зводиться до засвоєння політичних цінностей і норм, необхідних для адаптації у сформованій політичній системі і виконання різних видів політичної діяльності. Політична соціалізація є одним із напрямів загального процесу соціалізації індивідів. Основними агентами політичної соціалізації є такі соціальні інститути, як сім'я, освіта, засоби масової інформації тощо. Важливу роль у процесі політичної соціалізації в сучасному суспільстві виконують політологи і політологія як наукова й освітня дисципліна.

Термін «політична соціалізація» (як дефінітивне визначення) уведений у 1959 р. вченим американської науки Г. Хайменом. Ключовими напрямками дослідження теорії політичної соціалізації в цей період були такі: аналіз процесу політичної соціалізації; вивчення «агентів», які впливають на процес соціалізації; дослідження продукту, який є результатом процесу політичної

соціалізації, тобто політична свідомість, політичні уявлення, орієнтації, установки.[7]

Певний період у політичній науці процес політичної соціалізації висвітлювався в межах біхевіористської парадигми. Цей підхід інтерпретував політичну соціалізацію як вплив політичного середовища на особистість шляхом передання певних моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів і цінностей. Водночас індивіди або групи, що соціалізуються, є пасивними об'єктами соціалізації, а сам процес соціалізації передбачає «вертикальні» відносини, тобто певну систему підпорядкування. Процес політичної соціалізації розглядався як взаємозалежна система певних стадій. Зокрема, в ньому виділялася латентна стадія (тобто процес неполітичного навчання, що впливає на політичну поведінку індивіда) і стадія прямої політичної соціалізації (процес ретрансляції власне політичних цінностей та інформації). На першому етапі розвитку теорії увага науковців була приділена таким чинникам соціалізації, як родина і група однолітків. Багато дослідників, що досліджували в 60–70-ті роки проблему політичної соціалізації, дотримувалися тези, що сім'я індивіда є головним агентом соціалізації на етапі латентної політичної соціалізації [7].

На тлі політичних змін, що відбулися у світі наприкінці ХХ століття, змінилися і теоретичні підходи до визначення політичної соціалізації. Отже, в останні десятиліття минулого століття соціалізація втрачає свій «вертикальний» характер через те, що в традиційних суспільствах є особливості модернізації різних теоретичних систем. Так, наприклад, однією з таких рис стає зниження ролі авторитету віку: більш старший вік батьків, вчителів і т.д. не стає підставою для пошани і наслідування; те ж саме відбувається і стосовно спорідненості, де роль родинних зв'язків знижується. Варто звернути увагу на те, що процес соціалізації йде не тільки «в один бік» (від старшого покоління до молодшого), але наразі є докази того, що й молодь передає своїм батькам власну політичну орієнтацію.

Відповіддю на запити соціальної і політичної реальності, що змінилася, стала теорія Річарда Мерелмана, запропонована в 1986 р. [8] Це принципово нова модель механізму засвоєння та ретрансляції політичних цінностей і установок. Згідно з його ідеєю «горизонтальної» (lateral) політичної соціалізації цей процес є безперервним вибором із широкого числа можливих і конкурентних образів світу та моделей поведінки, кількість яких постійно збільшується в результаті взаємин між «рівними» учасниками процесу соціалізації на «горизонтальному» рівні. За умов «горизонтальної» соціалізації відносини між об'єктом і агентами соціалізації добровільні, рівні і тимчасові. Особистість стає центром моделі, на відміну від моделі «верти-

кальної» соціалізації, де особистість виявлялася своєрідним «кінцем» ланцюжка впливів [7].

Філіп Васбурн вважає, що ці моделі політичної соціалізації слід розглядати не як окремі концепції, а як взаємодоповнювальні підходи. Він пропонує таку модель процесу політичної соціалізації: стадії життєвого циклу, на якій перебуває індивід (дитинство, підлітковий вік, юнацтво, зрілість і старість), і агенти соціалізації (сім'я, в якій виховувався індивід, школа, церква, ЗМІ, сім'я самого індивіда, його робота і політичний досвід) складають інтерактивні системи. Між агентами соціалізації є комплексні взаємини на всіх стадіях життєвого циклу, і відносна значущість кожного з агентів соціалізації може варіюватися від одного періоду життєвого циклу до іншого. Політичні орієнтації індивіда в будь-якій точці життєвого циклу визначаються особистими природними особливостями, періодом життєвого циклу, який переживає людина, її попереднім досвідом соціалізації, а також тим становищем, яке вона має в соціальній структурі [6].

Як зазначає Ф.Н. Ільєсова, політична соціалізація – це процес залучення індивіда в систему владних відносин і структур. Цей процес має такі складники, як: 1) інтерналізація соціальних норм, що регулюють владні відносини; 2) соціально-політична орієнтація, первинне запам'ятовування (імпринтинг) образу вождя; 3) вибір «своєї» соціальної групи і політичної позиції; 4) входження у «свою» соціально-політичну групу; 5) засвоєння певних політичних функцій, реалізація політичної поведінки [9].

Якщо ж говорити про правову соціалізацію, то тут варто виокремити дві основні особливості. По-перше, правова соціалізація пов'язана зі статусом та місцем права в суспільстві, як регулятора суспільних відносин, зі статусом правових норм і цінностей стосовно інших норм і цінностей. На цьому етапі дослідження ми співвідносимо систему правового регулювання з типом праворозуміння. Праворозуміння визначають як специфічний спосіб суспільної діяльності, спрямований на пізнання загальних закономірностей розвитку та функціонування права, на представлення отриманих знань у формі науково-теоретичного знання, а також на втілення в практиці сформованих теорій та концепцій як загальноновизнаних. Ці теорії та концепції реалізують обтяжені правом соціальні інститути і виражають загальноприйняті суб'єкти у специфічній формі з використанням спеціального методологічного інструментарію. Друга специфічна особливість правової соціалізації – це загальнообов'язковість правових норм. У системі правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, правова норма відрізняється від інших соціальних норм, вона регулює відносини всіх суспільних суб'єктів, претендує на ефективність у реалізації своїх цілей. «Ніхто не може ігнорувати закон» – так тлумачать принцип, що передбачає

відповідальність у разі незнання закону. Проте цінність права полягає в тому, що знання закону надає можливість кожному захищати свої права. Внутрішня сутність людини є першоджерелом для соціалізації людини. Соціалізація, зокрема правова, не є абсолютно зовнішньою формою для людини, вона визначає її свідомість ізсередини, проникаючи і втілюючись у різних формах. Система цінностей людини є безпосередньою визначальною ознакою соціалізації суб'єкта пізнання, засвоєння загальноприйнятих, стандартизованих норм і правил тієї діяльності, в яких систематизується і конкретизується історичний досвід і практика соціального оточення. Соціалізація в цьому розумінні може бути зрозуміла як визначена, частково невербалізована і дорефлективна частина дійсності, яка відображається у свідомості й самосвідомості людини. Вона є найважливішою умовою комунікації особи як із самим собою, так і з іншими людьми, спрямованою на пізнання і розуміння навколишнього світу. Чим більше соціалізована людина, тим більше вона виявляє свої здібності бути основною продуктивною силою суспільства і тим більше виявляється її здатність зрозуміти навколишню природу і суспільство як цілісну систему, в основі функціонування і розвитку яких лежать об'єктивні закони. Тому в соціалізованих індивідів з'являється природна потреба розглядати природу і суспільство не метафізично, а діалектично. Виявляючи і відкриваючи зони розвитку, індивід застосовує отримані знання до об'єктивного аналізу дійсності [10]. Окрім того, можна виявити системні ризики, що виникають тоді, коли не враховують неузгодженості інтересів суспільства та окремих суб'єктів і правове виховання та попередження девіантної поведінки можуть бути зведені до стримування «прориву» протиправних інтересів за допомогою застереження і погрози застосування примусу. Тим часом треба надійно запобігти цілепокладанню, що суперечить прагненням суспільства [1, с. 3]. Найважливішою функцією соціалізації є індивідуальне відтворення суспільного. Відбувається дуальний процес взаємодії індивіда і суспільства, скерований на формування індивіда як суспільно зумовленої правової особи. Соціалізація виражає універсальність процесу відтворення суспільного та індивідуального світосприйняття з активною роллю і соціальної системи й індивідуальних начал. Особистість як об'єкт суспільних відносин характеризується через соціалізацію. Соціальний тип індивіда впливає на рівень соціалізації особистості. Соціальна людина – це людина, залежна від соціуму. Соціалізація індивіда як процес становлення та розвитку в неї соціальної сутності має власне поле буття, в якому відбивається діалектика об'єктивних і суб'єктивних підстав, що від-

творюють і розвивають дійсну природу і сутність людини [10]. Суспільство, включно з людиною в системі суспільних відносин, відтворює саме себе. Результатом взаємодії особи і суспільства в процесі соціалізації є формування визначеної системи взаємозв'язаних прав і обов'язків держави й особи, з чого можемо сформулювати принцип юридичної рівності. Правова соціалізація є проміжною ланкою, механізмом адаптації правових цінностей та принципів до світосприйняття людини. Вона є механізмом своєрідного транспортування ідеологічної сутності від правового поля до індивідуальності людини, провідником від правового до соціального через психологічне. Однак необхідно зважати і на ту обставину, що правові ідеали мають втілюватися в певних явищах чи подіях об'єктивної реальності, щоб людина оптимально їх сприймала, – це так звані чинники правової соціалізації. Якщо уявляти соціалізацію як канал, через який певне смислове наповнення потрапляє до сфери особистих переконань людини, то чинники є транспортувальним засобом, який «постачає» правові ідеї від абстрактної форми до їх кінцевого втілення в уяві, мисленні та дії. Вони є найгнучкішим елементом структури, який піддається корегуванню з метою підвищення ефективності соціальної дії права [3, с. 65].

Висновки. Суспільні науки – одна з найбільших груп наук, яка визначає групу наук, предметом дослідження яких є суспільство (як система в цілому, так і окремі його частини, функції та елементи), а також людина (соціальна особа, особистість) як суб'єкт і об'єкт суспільних зв'язків і відносин. Питання формування особистості та його соціалізація в системі суспільних наук є одним із провідних для формування загального поняття «регулювання суспільних відносин», адже не є ефективним регулятор без відповідного рівня соціалізації особи. Для цих потреб визначимо систему суспільних наук, які найефективніше впливають на систему соціалізації особистості, як-от педагогіка, філософія, психологія, політологія та право.

У системі цих наук поняття соціалізації індивіда виражається в дуальному зв'язку «суспільство – індивід», водночас держава впливає на правову соціалізацію особистості, яка через педагогіку та психологію має вплив на соціалізацію людини як загальний інтегративний підхід соціалізації.

Різні аспекти соціалізації в системі різного сприйняття предмета дослідження повинні ґрунтуватися на єдиних підходах формування правил загальної норми поведінки, тому питання соціалізації особи найефективніше визначати через правове регулювання, з урахуванням підходів, запропонованих іншими суспільними науками.

Список використаних джерел:

1. Тагаринцева Е.В. Правовое воспитание (методология и методика): метод. пособ. Москва : Высш. шк., 1990. 175 с.
2. Коваленко А.Б., Корнев М.Н. Соціальна психологія. Київ : Геопринт, 2006. 400 с.
3. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права. *Часопис Київського університету права*. № 1. 2013. С. 64–66.
4. Коваленко А.Б. Проблеми сучасної соціальної психології. URL: [https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol14_1/Pekr_2013_14\(1\)_20.pdf](https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol14_1/Pekr_2013_14(1)_20.pdf)
5. Ядов В.А. Стратегии социологического исследования. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/strat2.pdf>
6. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization. *Politics and Individual*. 1994. Vol. 4. № 2. P. 1–26
7. Політична соціалізація. URL: https://znaimo.com.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F
8. Merelman R.M. Revitalizing Political Socialization / Hermann M. (Ed.) *Political Psychology*. San-Francisco, 1986. P. 279–319.
9. Ільясов Ф.М. Політична соціалізація. В кн.: Ільясов Ф.Н. *Політичний маркетинг. Мистецтво і наука перемогати на виборах*. Москва : ІМА-прес, 2000. С. 32–38
10. Жаровська І. Правова соціалізація на сучасному етапі розвитку правової науки: URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_855_32.pdf